

MUAMMOLI KREDITLARNI UNDIRISH SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA SUDGACHA BO'LGAN CHORALARNI TAKOMILLASHTIRISH ISTIQBOLLARI

Djamalov G'ofir Oribjanovich

Toshkent Kimyo xalqaro universiteti mustaqil tadqiqotchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.22144771>

Annotatsiya. Ushbu tadqiqotda tijorat banklari faoliyatida muammoli kreditlarni (NPL) undirish samaradorligini oshirish, kredit yo'qotishlarini (LGD) minimallashtirish va aktivlar aylanmasini jadallashtirishda sudgacha bo'lgan choralarni takomillashtirishning nazariy-uslubiy hamda amaliy istiqbollari tadqiq etilgan. Tranzaksion xarajatlar iqtisodiyoti, o'yinlar nazariyasi va muzokaralar muvozanati konsepsiyalariga tayangan holda, an'anaviy sud-ijro mexanizmlarining yuqori vaqt va moliyaviy xarajatlari sharoitida sudgacha undiruv vositalarining (soft collection, mediatsiya, garovni ixtiyoriy realizatsiya qilish, qarzni tarkibiy qayta ko'rib chiqish) iqtisodiy afzalliklari ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Tadqiqot doirasida erta ogohlantirish tizimlari (EWS), sun'iy intellektga asoslangan xulq-atvor skoringi, notarial ijro mexanizmlari hamda qarzni undirishning xalqaro standartlari (London Approach, INSOL) tahlil qilingan. Olingan natijalar asosida sudgacha bo'lgan huquqiy-moliyaviy jarayonlarni raqamlashtirish, mediatsiya institutini bank amaliyotiga institutsional integratsiyalash va qarzdorlar bilan o'zaro manfaatli bitimlar tuzish orqali bank tizimi barqarorligini mustahkamlashga qaratilgan PhD darajasidagi ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Muammoli kreditlar (NPL), sudgacha undiruv, kredit tavakkalchiligi, mediatsiya, Loss Given Default (LGD), Recovery Rate, tranzaksion xarajatlar, garovni ixtiyoriy realizatsiya qilish, erta ogohlantirish tizimi (EWS), kollektorlik faoliyati.

Tijorat banklari kredit portfeli sifatining yomonlashuvi va muammoli aktivlar (Non-Performing Loans — NPL) hajmining ortishi bank tizimining likvidlik holatiga, kapital yetarliligiga hamda daromadlilik ko'rsatkichlariga bevosita salbiy ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omillardan biridir. Kredit majburiyatlari bajarilmagan taqdirda, banklar ko'pincha an'anaviy sud organlariga da'vo kiritish va majburiy ijro byurosi orqali undirish amaliyotiga tayanadilar. Biroq, sud jarayonlarining ko'p bosqichliligi, muddatlarning oylarga (ba'zan yillarga) cho'zilishi, yuridik xarajatlarning yuqoriligi hamda ijro bosqichidagi byurokratik to'siqlar bank aktivlarining uzoq vaqt davomida muzlab qolishiga olib keladi. Ushbu tizimli muammolar sharoitida kreditlarni sudgacha bo'lgan bosqichda samarali hal etish mexanizmlarini takomillashtirish bank amaliyotining eng dolzarb vazifasiga aylanmoqda.

Iqtisodiyot nazariyasi, xususan Ronald Kouzning tranzaksion xarajatlar nazariyasi va o'yinlar nazariyasi (Game Theory) prizmasidan yondashilganda, sud orqali nizolarni hal qilish bank va qarzdor o'rtasida nolinci yig'indili o'yin (zero-sum game) bo'lib, u har ikki tomon uchun ulkan bevosita va bilvosita yo'qotishlarni (deadweight loss) yuzaga keltiradi. Aksincha, sudgacha bo'lgan kelishuv choralari Pareto-optimal yechimni ta'minlab, sud bojlari, advokatlik to'lovlari va ijro xarajatlari keskin qisqartiradi hamda qarzni qaytarish tezligini (Recovery Rate) oshiradi. Qarz oluvchi bilan konstruktiv muloqot o'rnatish orqali tomonlar moliyaviy yo'qotishlarni kamaytirgan holda umumiy iqtisodiy samaradorlikka erishadilar.

Sudgacha undiruv tizimining dastlabki va eng muhim operatsion bosqichi — bu kechikishning dastlabki kunlaridanoq (1 kundan 30–60 kungacha) faollashuvchi «yumshoq undiruv» (Soft Collection) mexanizmidir. Ushbu bosqichda bankning Erta ogohlantirish

tizimlari (Early Warning Systems — EWS) qarz oluvchining moliyaviy oqimlaridagi salbiy tendensiyalarni aniqlab, aloqa kanallarini ishga soladi. Bu jarayonda asosiy e'tibor jazolash choralariga emas, balki to'lov intizomi buzilishining sabablarini aniqlash, qarz oluvchini xabardor qilish va qisqa muddatli to'lov grafiklarini moslashtirish orqali majburiyatlarni ixtiyoriy bajarishga yo'naltiriladi.

Sudgacha nizolarni muqobil hal etishda (Alternative Dispute Resolution — ADR) professional mediatsiya institutining bank amaliyotiga tatbiq etilishi alohida strategik ahamiyat kasb etadi. Mustaqil va xolis mediator ishtirokidagi muzokaralar jarayoni qarz oluvchining ruhiy-ijtimoiy qarshiligini kamaytiradi va tomonlar o'rtasidagi axborot asimmetriyasini yumshatadi. Mediatsiya orqali erishilgan kelishuvlar qarz muddatini uzaytirish, hisoblangan jarimalarni qisman kechish (haircut) yoki foiz stavkasini pasaytirish kabi moslashuvchan restrukturizatsiya shartlarini qamrab olib, qarz oluvchining biznes faoliyatini to'xtatmasdan kreditni qaytarishga imkon beradi.

Garov ta'minoti mavjud bo'lgan muammoli kreditlar bo'yicha sudgacha choralarning eng samarali vositalaridan biri bu garov mulkini ixtiyoriy tasarruf etish (Voluntary Collateral Settlement yoki Deed in Lieu of Foreclosure) mexanizmidir. Sud orqali garovni auksionda sotish jarayoni mulk qiymatining 20–40 foizgacha pasayishiga (fire-sale discount) va uzoq muddatli davom etuvchi auksion nizolariga olib keladi. Qarzdor bilan o'zaro kelishilgan holda garov mulkini erkin bozor narxlarida realizatsiya qilish yoki uni qarzni so'ndirish evaziga to'g'ridan-to'g'ri bank balansiga qabul qilish defoltdan keyingi yo'qotishlar (Loss Given Default — LGD) darajasini sezilarli darajada pasaytiradi.

Raqamli transformatsiya va sun'iy intellekt vositalarining sudgacha undiruv jarayonlariga integratsiyalashuvi banklarning operatsion samaradorligini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqmoqda. Qarz oluvchilarning xulq-atvor xususiyatlarini (Behavioral Scoring) tahlil qiluvchi mashinali o'rganish algoritmlari har bir mijozning to'lovga moyilligini (Propensity to Pay) bashorat qiladi. Ushbu modellar asosida avtomatlashtirilgan ko'p kanalli (omnichannel) aloqa tizimlari — sun'iy intellektga asoslangan ovozli robotlar, xabarnomalar va interaktiv to'lov shlyuzlari orqali har bir qarzdorga individual yondashuv shakllantirilib, inson omili va operatsion xarajatlar minimallashtiriladi.

Sudgacha bo'lgan choralarni tashkil etishda bank ichki tuzilmasi va tashqi ixtisoslashtirilgan infratuzilma (servising va kollektorlik agentliklari) o'rtasidagi vazifalar taqsimotini optimallashtirish talab etiladi. Banklarda muammoli aktivlar bilan ishlash bo'yicha ixtisoslashgan alohida bo'linmalarining (Work-out Units) shakllantirilishi kredit beruvchi andarrayterlar va undiruvchilar o'rtasidagi manfaatlar to'qnashuvining oldini oladi. Shu bilan birga, kichik va ommaviy chakana kreditlarni professional servis agentliklariga outsorsingga berish bankka o'zining asosiy resurslarini yirik korporativ muammoli loyihalarni sog'lomlashtirishga qaratish imkonini beradi.

Sudgacha undiruv mexanizmlarining muvaffaqiyati iste'molchilar huquqlarini himoya qilish va qat'iy axloqiy me'yorlarga (Fair Debt Collection Practices) rioya etilishiga bevosita bog'liqdir. Qarzdorlarga psixologik bosim o'tkazish, noqonuniy tahdidlar yoki shaxsiy ma'lumotlar daxlsizligini buzish kabi holatlar tijorat bankining reputatsion kapitaliga tuzatib bo'lmas zarar yetkazadi. Shu sababli, sudgacha bo'lgan barcha aloqa protokollari reguliator tomonidan tasdiqlangan qat'iy xulq-atvor kodekslari bilan tartibga solinishi va tranzaksiyalar shaffofligi ta'minlanishi shart.

Xalqaro amaliyot tahlili, xususan Buyuk Britaniya tajribasidagi «London yondashuvi» (London Approach) va Xalqaro to'lovga qobiliyatsizlik bo'yicha amaliyotchilar assotsiatsiyasi (INSOL) tamoyillari shuni ko'rsatadiki, korporativ qarzdorlarga nisbatan sudgacha sanatsiya mexanizmlari qo'llanilganda aktivlarning qaytish darajasi sud tartibidagiga nisbatan 30–50 foizga yuqori bo'ladi. Xorijiy davlatlarda sudgacha kelishilgan qayta tarkiblash bitimlariga qonuniy imtiyozlar beriladi, xususan banklar tomonidan qarzning bir qismi kechilganda bu miqdor qarzdor uchun soliqqa tortiladigan daromad hisoblanmaydi, bank uchun esa xazinalar xarajati sifatida to'liq tan olinadi.

O'zbekiston moliya bozorida sudgacha choralarni qo'llash amaliyotida bir qator tizimli va huquqiy to'siqlar saqlanib qolmoqda. Bular qatoriga notarial ijro xatlarini olishdagi cheklovlar, qarzdorlarning moliyaviy va huquqiy savodxonligi pastligi sababli muloqotdan qochishi, garov mulkini sudgacha ixtiyoriy sotish bo'yicha ikkilamchi bozor infratuzilmasining sust rivojlanganligi kiradi. Natijada banklar ko'p hollarda o'z mablag'larini qaytarishning yagona yo'li sifatida to'g'ridan-to'g'ri sudga murojaat qilishni afzal ko'rmoqdalar, bu esa sud organlarining haddan tashqari yuklanishiga sabab bo'lmoqda.

Ushbu to'siqlarni bartaraf etish va sudgacha choralarning samaradorligini oshirish maqsadida mamlakatda bir qator institutsional islohotlarni amalga oshirish zarur. Birinchidan, nizosiz talablar bo'yicha elektron notarial ijro yozuvini berish amaliyotini to'liq raqamlashtirish va uning qamrovini kengaytirish talab etiladi. Ikkinchidan, banklar va qarzdorlar o'rtasida tuzilgan sudgacha mediativ kelishuvlarga to'g'ridan-to'g'ri majburiy ijro kuchi (ijro hujjati maqomi) berilishi lozim. Uchinchidan, tijorat banklarida garovdagi aktivlarni ixtiyoriy realizatsiya qiluvchi ochiq elektron savdo platformalarini (e-auksion tizimlari bilan integratsiyalashgan holda) rivojlantirish maqsadga muvofiqdir.

Xulosa qilib aytganda, tijorat banklarida muammoli kreditlarni undirishda sudgacha bo'lgan choralarni takomillashtirish kredit risklarini boshqarishning eng tejamkor va samarali strategik yo'nalishidir. Soft collection jarayonlarini raqamlashtirish, professional mediatsiya vositalarini kengaytirish, garovni ixtiyoriy tasarruf etish mexanizmlarini soddalashtirish hamda qonunchilikda sudgacha bitimlarning huquqiy kafolatlarini mustahkamlash banklarning moliyaviy barqarorligini ta'minlashga, sud tizimi xarajatlarini kamaytirishga va milliy iqtisodiyotda sog'lom kredit aylanishini saqlashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Aiyar, S., Bergthaler, W., Garrido, J. M., Ilyina, A., Jobst, A., Kang, K., Kovtun, D., Liu, Y., Monaghan, D., & Moretti, M. (2015). A Strategy for Resolving Europe's Problem Loans. IMF Staff Discussion Note, SDN/15/19. International Monetary Fund, Washington, DC.
2. Armour, J., & Deakin, S. (2001). Norms in private insolvency: The 'London Approach' to the resolution of financial distress. *Journal of Corporate Law Studies*, 1(1), 21–51.
3. Basel Committee on Banking Supervision. (2017). Prudential treatment of problem assets - definitions of non-performing exposures and forbearance. Bank for International Settlements, Basel.
4. Coase, R. H. (1960). The problem of social cost. *The Journal of Law and Economics*, 3, 1–44.
5. European Central Bank. (2017). Guidance to banks on non-performing loans. ECB Banking Supervision, Frankfurt am Main.

6. INSOL International. (2017). Statement of Principles for a Global Approach to Multi-Creditor Workouts II. INSOL, London.
7. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. (2023). Tijorat banklarida muammoli aktivlar bilan ishlash va ularni undirish samaradorligini oshirish bo‘yicha tavsiyalar. Toshkent.
8. World Bank Group. (2020). Out-of-Court Debt Restructuring: Toolkit and Best Practices for Systemic Corporate Workouts. World Bank, Washington, DC.
9. Xoliqov, U. A. (2023). Tijorat banklarida muammoli kreditlarni boshqarishda sudgacha va sud amaliyoti mexanizmlarini optimallashtirish. Iqtisodiyot va ta’lim, 24(6), 140–148.